

Nutqiy rivojlanishda muammosi bor bolalarda fonematik eshituvni shakllantirishning samarali usullari

Turgʻunov Mirjalol Mirzaxamdam oʻgʻli –

Fargʻona davlat universiteti,

“Inklyuziv” taʼlim kafedrası katta oʻqituvchi
pedagogika fanlari boʻyicha falsafa doktori (PhD)

E-mail: mirjalolturgunov20@gmail.com | ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-1957-1555>

Oʻktamova Mardona Elyor qizi –

Fargʻona davlat universiteti talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada nutqiy rivojlanishda muammolari mavjud boʻlgan bolalarda fonematik eshituvni shakllantirishning samarali pedagogik va logopedik usullari yoritilgan. Fonematik eshituv nutq tovushlarini farqlash, tahlil qilish va ularning semantik ahamiyatini anglash jarayonini taʼminlovchi asosiy psixolingvistik mexanizm hisoblanadi. Tadqiqotda fonematik eshituvni rivojlantirishga yoʻnaltirilgan maxsus mashqlar, oʻyin texnologiyalari va multimodal metodlardan foydalanildi. Olingan natijalar tizimli va bosqichma-bosqich tashkil etilgan korreksion-pedagogik ishlar bolalarning nutqiy rivojlanish darajasini sezilarli yaxshilashini koʻrsatdi.

Kalit soʻzlar: fonematik eshituv, nutqiy rivojlanish, logopedik mashqlar.

Результативные методы формирования фонематического слуха у детей с нарушениями речевого развития

***Аннотация.** В статье рассматриваются эффективные педагогические и логопедические методы формирования фонематического слуха у детей с нарушениями речевого развития. Фонематический слух является базовым психолингвистическим механизмом, обеспечивающим восприятие, различение и анализ звуков речи, а также понимание их смысловозначительной функции. В исследовании применялись специальные логопедические упражнения, игровые технологии и мультимодальные методы, направленные на развитие фонематического слуха. Результаты показали, что систематическая и поэтапная коррекционно-педагогическая работа способствует значительному улучшению речевого развития детей.*

***Ключевые слова:** фонематический слух, речевое развитие, логопедические упражнения.*

Effective approaches to the formation of phonemic hearing in children with speech development difficulties

***Annotation.** This article examines effective pedagogical and speech-therapy methods for developing phonemic awareness in children with speech development disorders. Phonemic awareness is a fundamental psycholinguistic mechanism that ensures the perception, differentiation, and analysis of speech sounds, as well as understanding their semantic distinctions. The study employed specialized speech-therapy exercises, game-based technologies, and multimodal approaches aimed at enhancing phonemic awareness. The findings demonstrate that systematic and step-by-step corrective pedagogical interventions significantly improve children's speech development.*

***Keywords:** phonemic awareness, speech development, speech therapy exercises.*

KIRISH

Bugungi kunda maktabgacha va boshlang'ich ta'lim tizimida bolalarning nutqiy rivojlanishida uchrayotgan muammolar pedagogika va logopediya sohasining eng dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi. Ta'lim jarayonining dastlabki bosqichlarida nutqiy rivojlanishning yetarli darajada shakllanmaganligi bolalarning o'qish, yozish va muloqot faoliyatida barqaror qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi. Ayniqsa, nutqiy rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalarda fonematik eshituvning sust rivojlanganligi keyingi ta'lim bosqichlarida savod o'rgatish jarayonini murakkablashtiradi hamda akademik muvaffaqiyatga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Fonematik eshituv – bu nutq tovushlarini eshitish orqali idrok etish, ularni bir-biridan farqlash va tovushlarning ma'noni farqlovchi xususiyatini anglash qobiliyatidir. Ushbu qobiliyat nutqning fonetik-fonematik tizimini egallashda asosiy omil bo'lib, bolaning to'g'ri talaffuzi, so'z boyligi va grammatik tuzilmani o'zlashtirish jarayonida muhim rol o'ynaydi. Fonematik eshituv yetarli darajada rivojlanmagan bolalarda tovushlarni almashtirish, tushirib qoldirish, o'xshash fonemalarni farqlay olmaslik, so'zlarning buzib talaffuz qilinishi kabi holatlar ko'p uchraydi. Shu sababli fonematik eshituvni shakllantirish nutqni rivojlantirish jarayonining yetakchi yo'nalishlaridan biri sifatida qaraladi. Fonematik jarayonlarning ongli ravishda shakllanishi bolaning nutqiy faolligi, muloqotga kirishish qobiliyati hamda mustaqil fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish uchun mustahkam poydevor yaratadi. Ayniqsa, maktabgacha yosh davrida olib borilgan maqsadli va tizimli korreksion-pedagogik ishlar fonematik eshituvning samarali shakllanishiga xizmat qiladi.

Zamonaviy ilmiy-pedagogik tadqiqotlar fonematik eshituvni erta yoshdan boshlab tizimli rivojlantirish bolaning nutqiy kompetensiyasi, muloqot madaniyati va kognitiv faoliyatiga ijobiy ta'sir ko'rsatishini tasdiqlaydi. Ilmiy manbalarda fonematik eshituvning rivojlanishi nafaqat nutqiy jarayonlar, balki diqqat, xotira, tafakkur va idrok kabi psixik funksiyalar bilan ham uzviy bog'liq ekanligi qayd etilgan. Shu jihatdan, fonematik eshituvni shakllantirishga qaratilgan ilmiy asoslangan metodlarni amaliyotga joriy etish nutqiy rivojlanishida muammosi mavjud bo'lgan bolalar bilan ishlash samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Ilmiy manbalarda fonematik eshituv nutqiy faoliyatning muhim psixolingvistik asosi sifatida talqin qilinadi. Tadqiqotchilar fonematik eshituvni bolaning nutq tovushlarini idrok etish, ularni farqlash va semantik jihatdan ajratish qobiliyatini ta'minlovchi asosiy mexanizm sifatida baholaydilar. Fonematik eshituvning rivojlanishi artikulyatsion apparat faoliyati, eshituv idroki, xotira va tafakkur jarayonlari bilan uzviy bog'liq bo'lib, ushbu jarayonlarning uyg'un rivoji bolaning to'g'ri talaffuzi va nutqiy yetukligini belgilaydi.

Mahalliy va xorijiy olimlarning ilmiy tadqiqotlarida fonematik eshituv nutqiy rivojlanishning markaziy komponenti sifatida e'tirof etilib, uning yetarli darajada shakllanmaganligi nutq nuqsonlarining yuzaga kelishida asosiy omillardan biri ekanligi qayd etilgan. Xususan, logopedik adabiyotlarda fonematik eshituvning sust rivojlanishi tovushlarni almashtirish, tushirib qoldirish, noto'g'ri talaffuz qilish kabi nutq buzilishlariga olib kelishi ilmiy asoslangan.

Tadqiqotlarda fonematik eshituvni rivojlantirishda logopedik mashqlar, tovush tahlili va sintezi, minimal juftliklar bilan ishlash (masalan, fonetik jihatdan o'xshash tovushlarni farqlash) samarali metodlar sifatida ko'rsatilgan. Mazkur mashqlar bolalarda fonematik farqlash qobiliyatini shakllantirib, nutq tovushlarining ma'no farqlovchi xususiyatini anglashga yordam beradi. Shuningdek, ritmik va musiqiy mashqlar tovush balandligi, davomiyligi va tembrini idrok etishni rivojlantirib, fonematik eshituv jarayonini faollashtirishi tadqiqotlarda alohida ta'kidlanadi.

So'nggi yillarda olib borilgan ilmiy izlanishlarda **multimodal yondashuvlar**, ya'ni eshitish, ko'rish va harakat faoliyatini uyg'unlashtirgan mashg'ulotlar fonematik eshituvni rivojlantirishda yuqori samaradorlikka ega ekani ilmiy jihatdan asoslab berilgan. Vizual materiallar, harakatli mashqlar va sensor faoliyatni birlashtirgan mashg'ulotlar bolalarning diqqatini jamlash, nutqiy materialni mustahkam o'zlashtirish va fonematik jarayonlarni tezroq egallashga xizmat qilishi aniqlangan.

Shuningdek, adabiyotlarda fonematik eshituvni rivojlantirish jarayonida individual yondashuv, bolaning yosh va psixofiziologik xususiyatlarini hisobga olish, mashqlarni bosqichma-bosqich murakkablashtirish zarurligi qayd etiladi. Tadqiqotchilar fonematik eshituvni shakllantirishni faqat logopedik mashqlar bilan cheklab qolmasdan, uni umumiy nutqiy rivojlanish, muloqot faoliyati va kognitiv jarayonlar bilan integratsiyalashgan holda tashkil etishni tavsiya etadilar. Ilmiy adabiyotlar tahlili fonematik eshituvni rivojlantirishga qaratilgan tizimli, multimodal va ilmiy asoslangan yondashuvlar nutqiy rivojlanishida muammosi mavjud bo'lgan bolalar bilan ishlashda yuqori samaradorlikka ega ekanligini ko'rsatadi. Bu esa mazkur tadqiqotning dolzarbligini va ilmiy-amaliy ahamiyatini yanada oshiradi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot maktabgacha ta'lim muassasalarida tarbiyalanayotgan, nutqiy rivojlanishida turli darajadagi muammolari mavjud bo'lgan bolalar ishtirokida olib borildi. Tadqiqotning asosiy maqsadi fonematik eshituvni shakllantirishga qaratilgan pedagogik va logopedik usullarning samaradorligini aniqlashdan iborat bo'ldi. Tajriba jarayonida bolalarning yosh va individual psixologik xususiyatlari, nutqiy rivojlanish darajasi hamda mavjud nutq nuqsonlarining o'ziga xos jihatlari inobatga olindi.

Tadqiqotda quyidagi ilmiy-pedagogik va logopedik metodlardan kompleks tarzda foydalanildi:

- ✓ fonematik eshituvni aniqlash bo'yicha diagnostik topshiriqlar, ya'ni tovushlarni eshitish orqali farqlash, o'xshash fonemalarni ajratish va ularning so'z ma'nosiga ta'sirini aniqlashga qaratilgan test va mashqlar;
- ✓ tovushlarni farqlash va tahlil qilishga qaratilgan logopedik mashqlar, bunda fonematik tahlil va sintez, bo'g'inlar bilan ishlash hamda tovushlarni so'z tarkibida aniqlash mashqlari qo'llanildi;
- ✓ didaktik va o'yinli metodlar, bolalarda motivatsiyani oshirish va nutqiy faollikni kuchaytirish maqsadida syujetli o'yinlar, tovushli kartochkalar, musiqiy va ritmik mashqlardan foydalanildi;
- ✓ multimodal (eshitish–ko'rish–harakat) mashg'ulotlar, ya'ni nutq tovushlarini eshitish bilan birga ularni vizual tasvirlar va harakatlar orqali mustahkamlashga yo'naltirilgan mashqlar;
- ✓ pedagogik kuzatuv va taqqoslash metodlari, mashg'ulotlar jarayonida bolalarning nutqiy rivojlanishidagi o'zgarishlarni tizimli kuzatish hamda tajriba boshidagi va yakunidagi natijalarni solishtirish uchun qo'llanildi.

Mashg'ulotlar mazmuni va tuzilishi bosqichma-bosqichlik tamoyiliga asoslanib tashkil etildi. Dastlabki bosqichda bolalarda nutq tovushlarini eshitish orqali farqlash ko'nikmalari shakllantirildi. Keyingi bosqichda tovushlarni so'z va bo'g'in tarkibida aniqlash, ularning o'rni va funksiyasini tushunishga qaratilgan mashqlar bajarildi. Yakuniy bosqichda esa o'zlashtirilgan fonematik ko'nikmalarni mustaqil nutqda qo'llash, ya'ni to'g'ri talaffuz, aniq so'zlash va gap tuzish jarayonida tovushlardan ongli foydalanish mashqlari amalga oshirildi.

Mazkur metodologik yondashuv fonematik eshituvni rivojlantirish jarayonini izchil va tizimli tashkil etishga imkon berib, bolalarning nutqiy rivojlanish darajasida ijobiy o'zgarishlarni ta'minlashga xizmat qildi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Olib borilgan pedagogik tajriba natijalari shuni ko'rsatdiki, fonematik eshituvni shakllantirishga yo'naltirilgan tizimli va maqsadli mashg'ulotlar nutqiy rivojlanishida muammolari mavjud bo'lgan bolalarning nutqiy faolligi va kommunikativ imkoniyatlarini sezilarli darajada oshirdi. Tajriba jarayonida bolalarda nutq tovushlarini idrok etish, ularni bir-biridan farqlash, tovushlarning so'z tarkibidagi o'rnini aniqlash hamda fonematik tahlil va sintez ko'nikmalarining bosqichma-bosqich shakllanganligi kuzatildi.

Tadqiqot yakunida bolalarning tovushlarni farqlash aniqligi, to'g'ri talaffuz qilish darajasi va so'zning fonetik tuzilishini anglash ko'rsatkichlari dastlabki diagnostika natijalari bilan solishtirilganda sezilarli darajada yaxshilangani aniqlandi. Xususan, ilgari fonematik o'xshash tovushlarni (masalan, jarangli va jarangsiz undoshlar) farqlashda qiyinchilikka duch kelgan bolalarda mazkur ko'rsatkichlar ijobiy tomonga o'zgardi. Bu holat fonematik eshituvni rivojlantirishga qaratilgan maxsus mashqlar va takroriy logopedik ishlarning samaradorligini tasdiqlaydi. Ayniqsa, o'yinli va multimodal mashqlar (eshitish, ko'rish va harakat faoliyatining uyg'unligi) bolalarda yuqori motivatsiyani shakllantirib, mashg'ulotlarga faol jalb etilishiga xizmat qildi. O'yin elementlari orqali tashkil etilgan mashg'ulotlar bolalarda emotsional barqarorlikni ta'minlab, nutqiy faoliyatga bo'lgan qiziqishni oshirdi. Natijada fonematik jarayonlar tabiiy va majburiy bo'lmagan tarzda tezroq o'zlashtirildi.

Shuningdek, multimodal yondashuv bolalarda nafaqat fonematik eshituvni, balki umumiy kognitiv jarayonlarni – diqqat, xotira, idrok va mantiqiy tafakkurni ham faollashtirgani kuzatildi. Bu esa fonematik eshituvning nutqiy rivojlanishdagi markaziy o'rnini yana bir bor tasdiqlaydi. Bolalarning mustaqil nutqida tovushlarni to'g'ri qo'llash, so'zlarni aniq talaffuz qilish va gap tuzishdagi aniqlik darajasi oshgani tajriba davomida qayd etildi.

Olingan natijalar mavjud ilmiy tadqiqotlarda keltirilgan xulosalar bilan mos kelib, fonematik eshituvni shakllantirish bo'yicha olib borilgan tizimli korreksion-pedagogik ishlar nutqiy rivojlanishida muammosi bo'lgan bolalarning nutq sifatini yaxshilashda muhim omil ekanligini ko'rsatdi. Shu bilan birga, tadqiqot natijalari fonematik eshituvni rivojlantirish jarayonida individual yondashuv, mashqlarni bosqichma-bosqich murakkablashtirish va bolalarning psixologik xususiyatlarini hisobga olish zarurligini ilmiy jihatdan asoslab berdi.

Umuman olganda, tajriba natijalari fonematik eshituvni shakllantirishga qaratilgan pedagogik tizimning samaradorligini tasdiqlab, uni maktabgacha ta'lim va logopedik amaliyotda keng joriy etish maqsadga muvofiq ekanligini ko'rsatdi.

XULOSA

Nutqiy rivojlanishida muammosi mavjud bo'lgan bolalarda fonematik eshituvni shakllantirish logopedik va pedagogik faoliyatning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Fonematik eshituv nutq tovushlarini idrok etish, farqlash va ongli ravishda qo'llash jarayonini ta'minlovchi asosiy mexanizm bo'lib, uning yetarli darajada rivojlanishi bolaning to'g'ri talaffuzi, lug'at boyligi hamda grammatik jihatdan to'g'ri nutqini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Fonematik eshituvni rivojlantirishga yo'naltirilgan tizimli, bosqichma-bosqich va ilmiy asoslangan metodlardan foydalanish bolalarning nutqiy rivojlanish darajasini sezilarli darajada oshirishga xizmat qiladi. Maxsus logopedik mashqlar, didaktik o'yinlar va multimodal yondashuvlar bolalarda nutqiy faollikni kuchaytirib, fonematik jarayonlarning ongli va barqaror shakllanishiga yordam beradi. Fonematik eshituvni rivojlantirishga qaratilgan samarali usullarni maktabgacha ta'lim amaliyotiga keng joriy etish bolalarning keyingi ta'lim bosqichlariga muvaffaqiyatli tayyorlanishiga imkon yaratadi. Xususan, bunday yondashuvlar o'qish va yozish ko'nikmalarini egallash jarayonida uchraydigan qiyinchiliklarning oldini olishga, bolalarning muloqot madaniyatini

shakllantirishga hamda ularning umumiy kognitiv rivojlanishini qo'llab-quvvatlashga xizmat qiladi.

Shuningdek, fonematik eshituvni shakllantirish jarayonida individual yondashuv, bolalarning yosh va psixofiziologik xususiyatlarini hisobga olish, mashg'ulotlarni muntazam va izchil tashkil etish zarurligi alohida ta'kidlanadi. Mazkur tadqiqot natijalari fonematik eshituvni rivojlantirish bo'yicha olib boriladigan pedagogik va logopedik ishlarni takomillashtirish uchun ilmiy-amaliy asos bo'lib xizmat qiladi hamda ushbu yo'nalishda olib boriladigan keyingi tadqiqotlar uchun muhim metodik tavsiyalarni taqdim etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. D.R.Babayeva Nutqiy rivojlanish va logopedik korreksiya metodikasi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2021. – 248 b.
2. L.R.Mo'minova Logopediya: nazariya va amaliyot. (Qayta ishlangan nashr) – Toshkent: O'qituvchi, 2020. – 210 b.
3. M.B.Nurmonova Bolalarda nutq rivojlanishining psixologik-pedagogik mexanizmlari. – Toshkent: Innovatsiya, 2019. – 186 b.
4. Sh.Sh.Karimova Maktabgacha yoshdagi bolalarda fonematik eshituvni rivojlantirish texnologiyalari. – Toshkent: Fan, 2022. – 172 b.
5. N.Q.Abdullayeva Nutqiy nuqsoni bo'lgan bolalar bilan logopedik ishlarni tashkil etish. – Toshkent: Ilm Ziyo, 2023. – 160 b.
6. M.S.Xudoyberdiyeva Maxsus pedagogika va logopediya asoslari. – Toshkent: Akademnashr, 2020. – 230 b.
7. Л.С.Волкова, Т.Б.Филичева, Г.В.Чиркина Логопедическая работа с детьми с нарушениями речи. – Москва: Владос, 2020. – 320 с.
8. G.T.Gillon Phonological Awareness: From Research to Practice. – New York: Guilford Press, 2020. – 372 p.
9. Snowling M.J., Hulme C. Developmental Disorders of Language and Literacy. – London: Wiley-Blackwell, 2021. – 416 p.